

**NOVA
UNIVERZA**

DIGNITAS

Revija za človekove pravice

Slovenian journal of human rights

ISSN 1408-9653

Represivni organ Slovenske komunistične partije VOS
Tamara Griessar-Pečar

Article information:

To cite this document:

Griessar-Pečar, T. (2018). Represivni organ Slovenske komunistične partije VOS, Dignitas, št. 53/54, str. 271-289.

Permanent link to this document:

<https://doi.org/10.31601/dgnt/53/54-15>

Created on: 07. 12. 2018

To copy this document: publishing@nova-uni.si

For Authors:

Please visit <http://revije.nova-uni.si/> or contact Editors-in-Chief on publishing@nova-uni.si for more information.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© Nova univerza, 2018

**NOVA
UNIVERZA**

FAKULTETA ZA SLOVENSKE
IN MEDNARODNE ŠTUDIJE

**NOVA
UNIVERZA**

EVROPSKA PRAVNA
FAKULTETA

**NOVA
UNIVERZA**

FAKULTETA ZA DRŽAVNE
IN EVROPSKE ŠTUDIJE

Represivni organ Slovenske komunistične partije VOS

Tamara Griesser-Pečar

Uvod

Eden od kriterijev, po katerih ocenjujemo ali je nek sistem totalitaran,² je prisotnost tajne policije, ki v imenu vladajoče stranke, ideologije oz. sistema krši človekove pravice in svoboščine, kar pomeni, da zasleduje in grozi drugače mislečim ter jih psihično in fizično uničuje. Tukaj so paralele med nacionalsocialistično Nemčijo in komunistično Jugoslavijo oz. Slovenijo. Pomembnosti uvedbe tajne službe pri uresničitvi svojih načrtov so se zavedali komunisti v Sloveniji že v začetku vojne, zato je politbiro Komunistične partije Slovenije (KPS) avgusta 1941 po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo (SZ)³ ustanovil Obveščevalno in varnostno službo, ki se je maja 1942 preimenovala in dobila ime, pod katerim je znana, namreč, Varnostnoobveščevalna služba (VOS).⁴ Komunistična partija je že pred okupacijo načrtovala revolucijo in prevzem oblasti, saj je Edvard Kardelj⁵ na V. konferenci KPJ v Zagrebu oktobra 1940 napovedal, da bo KP šla v upor samo, če bo lahko izvedla revolucijo in če bo to v interesu Sovjetske zveze.⁶

¹ Prispevek je rezultat izvajanja raziskovalnega programa Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990 (št. pogodbe 1000-12-2721), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

² Skupne značilnosti totalitarnih režimov so tudi še: prevladujoča ideologija, enostrankarski sistem, ni delitve oblasti, ni svobodnih volitev, osebni kult diktatorja, odsotnost temeljnih državnih in človekovih pravic, podreitev posameznika skupnosti, oblast se polasti celotnega prebivalstva, ni svobodnih medijev, svobodne umetnosti in svobode znanosti, militarizacija družbe, policijska država, koncentracijska in delovna taborišča, tajni zapori, tajni uradni listi, privilegiji. Več o tem: Griesser-Pečar, Generalni register pojavov in žrtev totalitarizma, Totalitarizmi – vprašanja in izzivi, 2009, str. 33–45.

³ Zveza socialističnih republik, ZSSR.

⁴ VOS je bil 19. 2. 1944 na 1. zasedanju SNOS-a razpuščen, njegova naslednica je postala OZNA, ki se je potem marca 1946 preimenovala v Upravo državne varnosti (UDV) oz. Udbo in 1966 v Upravo službe državne varnosti (SDV).

⁵ Edvard Kardelj (27. 1. 1910 Ljubljana – 19. 2. 1979 Ljubljana) se je šolal v Moskvi 1934–1937, leta 1937 je organiziral sestanek v Čebinah, na katerem je bila ustanovljena KPS kot sestavni del KPJ. Bil je glavni ideolog KPJ, 1940 je postal član politbiroja.

⁶ Damjanović, Bosić, Lazarević, Peta zemaljska konferencija KPJ, knjiga 10, 1980, str. 204.

Po napadu Nemčije na SZ je KPS v okupaciji videla edinstveno priložnost, da z organizacijo upora uresniči svoje cilje.

Protiimperialistična fronta in Osvobodilna fronta

V času Kardeljeve napovedi leta 1940 je druga svetovna vojna bila že več kot leto dni v polnem teku. Sovjetska zveza pa ni bila na strani zahodnih zaveznikov, temveč na strani Hitlerjeve Nemčije. Ker je bila KPS del KPJ, ta pa sekcija Kominterne, je bilo zavezništvo z Nemčijo tudi za jugoslovansko oz. slovensko partijo zavezujoče. Dobro leto pred konferenco sta namreč Nemčija in Sovjetska zveza sporazumno napadli Poljsko in si jo razdelili: Nemčija 1. septembra 1939, SZ 17. septembra. Podlaga ta to je bil pakt Hitler-Stalin (oz. po zunanjih ministrih: pakt Ribbentrop-Molotov) o nenapadanju, ki je bil podpisan za 10 let, dejansko pa je veljal do »Operacije Barbarossa« 22. junija 1941, torej do nemškega napada na SZ. 28. septembra 1939 sta državi podpisali še »Mejni in prijateljski sporazum«. Oba sporazuma sta vsebovala tajni dodatni protokol, ki je določal interesna območja obeh držav in praktično predvideval medsebojno podporo pri okupaciji sosednjih ozemelj.⁷ Sodelovanje obeh držav je bilo zelo tesno tudi na gospodarskem področju, saj je Nemčija, ki je sama imela izredno malo surovin, njena vojna industrija pa je od njih bila zelo odvisna, te uvažala iz SZ (med drugim 40 % nafte, 30% niklja, 70% fosfata). Vse metale in druge surovine, ki pa jih SZ sama ni imela in ki jih zaradi angleškega bojkota tudi ni mogla dobaviti od drugod, je SZ za Nemčijo uvažala s celega sveta.⁸ SZ je torej pomagala Nemčijo oborožiti, zaradi sporazuma o nenapadanju pa jo je tudi razbremenila na vzhodni fronti, tako da je Hitler lahko premestil svojih 60 najboljših divizij na zahodno fronto,⁹ kjer je junija 1940 napadel Belgijo, Nizozemsko in Francijo. Tudi Stalin je v paktu videl korist, saj je predvideval teritorialno razširitev SZ, hkrati pa tudi širitev komunistične ideologije. Usmeritev SZ in Kominterne se je zato po paktu spremenila, v ospredju ni bil več fašizem, temveč boj proti imperializmu. V tem smislu so se glasile

⁷ Stalinu naj bi pripadal vzhodni del Poljske, Litva, Latvija, Estonija, Finska, Besarabija, Hitlerju pa Poljska do rek Narev, Visla in San. Wolton, Rot-Braun. Der Pakt gegen die Demokratie von 1939 bis heute, Hamburg, 2000, str. 358–361.

⁸ Prav tam, str. 52, str. 362–370.

⁹ Prav tam, str. 30.

direktive iz Moskve.¹⁰ V pismu centralnemu komiteju (CK) KPS je 1. januarja 1942 CK KPJ ugotovil, »da je Sovjetska zveza edina rešnica slovenskega naroda«.¹¹

Kardelj se je držal novih Stalinovih smernic, kar je potrdil na partijski konferenci na Rogu leta 1944, ko je čisto v slogu direktiv iz Moskve razlagal, da je bila vojna do napada na SZ »imperialistična«, »krivična« in da fašizem ni bil »glavni strateški sovražnik«, temveč, da je bil »važen izključno le za taktiko proletariata«. In dalje, da je »glavni sovražnik proletariata ... ostal imperializem.«¹² Velika Britanija in ZDA sta se pravično vojskovali le v toliko, v kolikor sta se bojevali s silami, usmerjenimi proti ZSSR. KPS je ustanovila 26. aprila 1941 Protiimperialistično fronto (PIF); že samo ime pove, da je ta bila usmerjena proti imperialistom, in sicer v prvi vrsti angleškim, američanskim in francoskim ter domači kapitalistični gospodi, pa tudi nemškimi in italijanskimi imperialistom, ne pa proti fašistom oz. nemškim in italijanskim okupatorjem.

Po napadu Nemčije na SZ, ko se je situacija spremenila in je bilo v interesu SZ, da se preusmeri v boj proti okupatorju, se je PIF iz taktičnih razlogov preimenovala v Osvobodilno fronto (OF). Napočila je namreč priložnost, ki jo je imel v mislih Kardelj oktobra 1940. Ker je bila partija sama prešibka, v Sloveniji je takrat imela zgolj 1280 članov,¹³ je potrebovala »zaveznike« po zgledu oktobrske revolucije. V PIF so bili to predstavniki krščanskih socialistov, telovadnega združenja Sokol in levi intelektualci, tem se je po preimenovanju v OF pridružilo kakih 15 drugih skupin, saj je KP postavljala v ospredje OF osvoboditev slovenskega naroda. Ker so ljudje zavračali okupacijo, niso pa spregledali dejanskih ciljev KP, je povsem razumljivo, da so se priključevali organizaciji, ki jim je obetala osvoboditev in je organizirala upor. Upor proti okupatorju pa je bil dejansko za KPS samo sredstvo za doseg nekega drugega cilja, ki se je glasil prevzem oblasti. Z drugimi besedami, partija je zlorabila upor za svoj dejanski dolgoročni projekt, ki bi ga uresničila potom revolucije. »Zavezniki« niso bili nikdar enakopravni partnerji. Dokler je nekdo koristil partiji in njenim ciljem, ga je uporabila za orodje, potem pa ga je bilo

¹⁰ Gallately, Lenin, Stalin und Hitler, Bergisch Gladbach, 2009, str. 489.

¹¹ ARS, AS, Edvard Kardelj, šk. 10/1.

¹² Deželak-Barič, Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev, Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, str. 144–146.

¹³ Deželak-Barič, Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora leta 1941, Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, str. 94.

potrebno potisniti na stran ali odstraniti.¹⁴ Tako je CK KPS prisilil Krščanske socialiste in Sokole, da so podpisali Dolomitsko izjavo leta 1943, s katero so bili postavljeni popolnoma na stran. Znano je tudi, da so pošiljali v prve bojovne vrste radi tiste, ki jim niso zaupali, nekaj sopotnikov pa so likvidirali kot razkrinkane sovražnike.

OF (kot že PIF) je od vsega začetka prevladovala KPS, vseh najpomembnejših odločitev sploh ni sprejemala OF, temveč CK KPS. Kardelj je oktobra 1940 napovedal tudi boj proti »buržuaziji«, če ta ne bo »dovolj napredna«, z drugimi besedami boj proti tistim, ki so podpirali tradicionalni tabor oz. predvojne legalne stranke. Podobno je moč razumeti izjavo, da so v OF strnjene vse »zdrave in pozitivne moči«.¹⁵ Hoteli so privabiti čimveč (nepolitičnih) državljanov, izključiti pa tiste, ki so nasprotovali njihovim predstavam. Te so že v času PIF označili za sovražnike. To sovrašтво so gojili v režimskem zgodovinopisju in v šolskih učbenikih vse do osamosvojitve Slovenije. Zgodovinar Bojan Godeša se vrača v svoji najnovejši raziskavi k tej stari interpretaciji zgodovine in popolnoma zanemarja težko situacijo, v kateri so se znašli Slovenci. Vseskozi namreč zastopa tezo, »da je Slovenska ljudska stranka vse svoje sile stavila na iskanje rešitve slovenskega vprašanja v okvirih rasističnega in totalitarnega nacističnega novega reda. Tako politiko je v temeljih začrtal tik pred smrtjo že Anton Korošec (umrl decembra 1940) in sta jo nato njegova naslednika Franc Kulovec in Marko Natlačen le še nadaljevala in poglobila, tako da je prišlo do prostovoljne kolaboracije z okupatorji že takoj po napadu sil osi na Jugoslavijo.«¹⁶

Ustanovitev varnostnoobveščevalne službe

Ker je hotela partija v OF in v partizanskih enotah svojo prevladujočo vlogo obdržati, je začela graditi tudi represivni aparat. Po nemškem napadu na SZ, 22. junija 1941, je vrhovni plenum OF pod taktirko KP že sklenil, »da je treba določiti norme

¹⁴ Več o tem: Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, 2004, str. 119–160.

¹⁵ Slovenski poročevalec, 13. 9. 1941.

¹⁶ Godeša, Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije, 2011, str. 9. Godeša se v svoji kritiki Antona Korošča v zadnjih mesecih njegovega življenja opira opira na en sam vir, namreč na zelo enostranski in zato neverodostojni dnevnik enega največjih Koroščevih nasprotnikov, srbskega politika in ministra v vladi Dragiše Cvetkovića, Mihaila Konstantinovića, ki je pod naslovom Politika sporazuma izšel leta 1998 v Novem Sadu. Povsem zanemarljiv je druge vire, zanimivo bi bilo primerjati te izjave z ocenami o Korošču tudi v nemških virih.

za kazensko postopanje proti izdajalcem.«¹⁷ CK KPS je zato avgusta 1941 ustanovil Obveščevalno in varnostno službo mimo in brez vednosti Vrhovnega plenuma OF. Kot dan ustanovitve se je uveljavil datum 15. avgust, ko je Edvard Kardelj povabil na razgovor preverjena partijca Zdenko Kidrič-Marjeto¹⁸ in Franca Ravbarja-Viteza¹⁹. Zdenka Kidrič je prevzela nalogo izgradnje obveščevalne službe, Franc Ravbar pa organizacijo varnostne enote. Decembra 1941 se jima je pridružil dr. Vito Kraigher-Marjan.²⁰ Decembra je bil ustanovljen kolegij VOS-a, katerih člani so bili navedeni trije partijci. Zdenka Kidrič je vodila celotno VOS in držala neposredno zvezo s CK KPS, Franc Ravbar je organiziral varnostno službo, aprila 1942 pa je to delo prevzel Edo Brajnik-Štefan²¹. Vito Kraigher je organiziral civilno obveščevalno službo, od spomladi naprej pa je sistematično urejal pridobivanje in urejanje vojaških obveščevalnih informacij za potrebe partizanov. Februarja 1943 se je kolegij preimenoval v Centralno komisijo VOS, sestavljali pa so jo isti člani pod vodstvom Kidričeve. Kolegij in Centralna komisija sta bila organa partije in bila neposredno odgovorna CK KPS. Člani VOS-a pa so bili rekrutirani izključno iz vrst KP in mladinske komunistične organizacije SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije). Edvard Kardelj je v strogo zaupnih navodilih poudaril, da je

¹⁷ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, 1962, str. 64, op.1.

¹⁸ Zdenka Kidrič-Marjeta (roj. Armič), pozneje je imela ilegalno ime Ana (20. 9. 1909 Ljubljana – ? 12. 2008), članica KP 1930, šolanje v Moskvi 1935–1937, 1937–39 kurirka CK KPJ na Dunaju, v Pragi in Parizu, vodja Kolegija in Centralne komisije VOS, 1942 aretirana, a jo je VOS osvobodil, oktobra izvoljena v SNOO, 1944 delala pri Ozni, do 1946 v komisiji za kadre CK KPS ter do 1964 v kadrovskem oddelku CK KPJ. Stanonik, Brenk, Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon, A-L, 2008, str. 465.

¹⁹ Franc Ravbar (4. 8. 1913 Vrhpolje pri Gorici – 14. 1. 1943 Srednja vas v Poljanski dolini) se je 1932 vključil v delavsko gibanje, postal je član SKOJ-a, 1936 bil sprejet v KPJ, 1937 postal član rajonskega komiteja KPS Ježica. Bil je organizator partije v ljubljanskih tovarnah, leta 1939 postal član okrožnega komiteja KPS, po okupaciji pa član kolegija VOS do aprila 1942, ko je bil imenovan za člana glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske. Maja 1942 so ga Italijani aretirali in ga poslali v koncentracijsko taborišče Gonars, od koder je konec avgusta 1942 skupaj s sedmimi taboriščniki pobegnil, potem je odšel na Gorenjsko, kjer je konec decembra postal politkomisar III. operativne cone. Da se je izognil nemški aretaciji, je 14. 1. 1943 naredil samomor. Proglašen je bil za narodnega heroja. Mrvič, Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije 1941–1944, 1984, str. 285.

²⁰ Vito Kraigher (15.7.1911, Sv. Lenart v Slovenskih Goricah – 3./4.5.1945 Podsmrečje pri Turjaku), ilegalno ime Vitez, potem Stane, član kolegija in Centralne komisije VOS, načelnik obveščevalnega oddelka glavnega štaba NOV in POS od junija 1943 do februarja 1944, nato načelnik obveščevalnega oddelka odseka za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS, glavni javni tožilec pri predsedstvu SNOS, 1.4.1945 so ga Nemci ujeli in predali ljubljanski policiji, v noči s 3. na 4. 5. 1945 v vasi Podsmrečju pri Turjaku je bil likvidiran, Dornik Šubelj, Podatki odr. Vitu Kraigherju so bili državna skrivnost, Arhivi, št. 1, 2005, str. 77–85.

²¹ Edo Brajnik-Štefan (16. 8. 1922 Kamnik–3. 12. 1983 Ljubljana), sekretar srednješolskega aktiva SKOJ poleti 1941, aktiven varnostnik (likvidator) v Ljubljani, 1942 postal član Kolegija in potem Centralne komisije VOS, nato je deloval pri Odseku za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS, od maja 1944 do maja 1945 pri OZNI za Jugoslavijo. Narodni heroj 1951. Mrvič, Zbornik fotografskih dokumentov, str. 281.

»področje VOS-a za vse spremembe v odnosih sil najobčutljivejše področje naše osvobodilne borbe. Samo neposredno vodstvo KP lahko osigura temu sektorju dosledno in nepretrgano delo.«²² Mnoga poročila VOS-a »zaveznikom« sploh niso bila dostopna, zanje so pripravljali celo posebna prirejena poročila. Tako je Edvard Kardelj naročil Zdenki Kidrič: »Zaveznikom v Ljubljani dajaj samo res izbran material brez vsakih virov, samo tisto, kar ne more škoditi.«²³

Sicer se je VOS imenovala VOS OF, vendar ni imel OF nad to službo nobenih pristojnosti. S pridevkom OF²⁴ pa je partija zavajala pripadnike in simpatizante OF. V ospredje naj bi predvsem pri likvidacijah stopil obveščevalni organ vseljidskega gibanja OF, od tod imenovanje VOS OF. V *Slovenskem poročevalcu* so namreč pojasnjevali vzroke za likvidacije, očitno so se bali odpora ljudi. Navajali so, da je »obveščevalna služba OF« prisiljena odstraniti izdajalce slovenskega naroda, ker bi ti sicer povzročali narodu še veliko hujšo škodo, kot so jo itak že. Dvorne krivce so imeli seveda že pripravljene, to so bile predvojne tradicionalne stranke in njihovi podporniki, v prvi vrsti seveda Slovenska ljudska stranka oz., kot je pisalo v *Slovenskem poročevalcu*, »zločinska 'peta kolona', ki je posegla že po skrajnih sredstvih: po denunciaciji in po pripravi terorističnih dejanj proti aktivistom OF.« Naprtili so ji tudi glavno krivdo za to, da se je Jugoslavija sesula. »Težak položaj slovenskega naroda brezpogojno terjaja, da izpodrežemo prav vsak poskus protinarodne zarote – povampirjene pete kolone – ki so jo spočeli in ki jo vodijo nekateri vrhovi bivše JRZ²⁵ in nekateri 'kazinotski' denarni magnat i... Nikakor ne smemo dovoliti, da enotnim slovenskim narodnim vrstam otežkoča njihov požrtvovalni in s trnjem posut boj proti suženjskem okovom.« Uspešnega boja proti »peti koloni« pa da ne more biti, če se ne organizira dobra »obveščevalna služba OF«, ki pa da se je že izkazala, ker je zasledila »vrsto denunciantov, agentov Gestapa in Ovre. Odkrila in preprečila je marsikak poskus narodnih izdajalcev in notranjih sovražnikov slovenskega naroda.« Vendar vse to ne zadostuje;

²² Razdvojeni narod, str. 368; ARS, SI AS 1483, VOS II-1, 346, Navodilo CK za izgradnjo VOS-a na terenu in v vojski, 10. 2. 1943.

²³ ARS, SI AS 1483, VOS-II-1.

²⁴ Prvič jo omenja v Slovenskem poročevalcu 1. 11. 1941 kot »Obveščevalna služba OF« v članku »Izdajalci«, potem pa še večkrat v zvezi z likvidacijami, tako npr. »Smrt izdajalcev! Komunique VOSOF/Varnostnoobveščevalne službe OF/« »Slovenski poročevalec, 5. 9. 1942.

²⁵ SLS se je morala leta 1935 priključiti Jugoslovanski radikalni zajednici (JRZ) zaradi voline zakonodaje, ki je predpisovala, da morajo vse politične stranke biti vsejugoslovanske.

potrebno da je »zarotnikom proti lastnemu narodu... slediti na vsakem njihovem koraku. Tega pa niti najboljša obveščevalna služba ne more, če je aktivno ne podpira ves narod.« Zato je množična podpora obveščevalne službe nujna, sodelovati pa da morajo vsi narodno zavedni Slovenci.²⁶ *Slovenski poročevalec* je takrat urejal poleg Toneta Tomšiča, organizacijskega sekretarja CK KPS, Boris Kidrič, član CK KPS in Izvršnega odbora OF, ki je bil po vsej verjetnosti avtor tega apela.

Odbor republiške skupnosti borcev VOS OF je leta 1984 v zborniku karakteriziral VOS tako: »*Varnostno-obveščevalna služba Osvobodilne fronte slovenskega naroda je bila eno izmed orožij narodnoosvobodilnega boja in revolucije, njena dejavnost pa sestavni del bojne in revolucionarne taktike.*«²⁷ V tem se je VOS razlikovala od obveščevalnih služb v drugih predelih Jugoslavije. Tam so namreč obveščevalno službo podredili glavnim štabom oz. Vrhovnemu štabu. Pa saj je tudi krovna organizacija OF bila slovenska posebnost.

Zaščitni odlok

Vrhovni plenum je na III. zasedanju 16. septembra 1941 najprej sprejel sklep, da se preimenuje v Slovenski narodni osvobodilni odbor (SNOO) in da »*Slovenski narodni osvobodilni odbor za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem področju. Vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda je v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo.*«²⁸ S tem odlokom je monopoliziral upor, kazenske sankcije pa je omogočal »*Odlok SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev*«, ki je bil prav tako takrat sprejet. Ta je uvajal strog disciplinski in kazenski sistem in ustvaril pogoje za usmrtnitve Slovencev, ki niso sledili načelom, zapovedim in ukazom OF oz. KPS. Dejstvo, da je bilo »*postopanje naglo, ustno in tajno*« in da »*osebno zaslišanje krivca ni [bilo] potrebno*«, pomeni, da sploh ni bilo potrebno preverjati, če so očitki o izdaji utemeljeni ali ne. Sodila bi naj posebna sodišča, vendar do danes ni nobenih

²⁶ Slovenski poročevalec, 5. 12. 1941.

²⁷ Mrvič, Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije, 1984, str. 16.

²⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, str. 44; Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 139.

dokazov, da so sploh obstajala.²⁹ Namen je posvečeval sredstva, vse je bilo podrejeno partijski logiki. Zaščitni odlok je predvideval smrtno kazen za izdajalce. Izdajalec pa je bil po definiciji odloka ne samo denunciant in tisti, ki je neposredno ali posredno deloval z okupatorjem, temveč tudi tisti, ki je deloval izven OF in partizanskih enot proti okupatorju. Mogoča kazen za manjše prestopke je bil tudi narodni bojkot oz. odvzem premoženja. Odlok je izključeval vsako možnost, da se kazen omili, če je dejanje bilo storjeno »iz malomarnosti ali pod pritiskom okupatorjev ali drugih sovražnikov svobode slovenskega naroda«, čeprav v vsakem urejenem pravnem redu prav taki razlogi vplivajo na višino kazni. Proti razsodbi tudi pritožba ni bila dovoljena.³⁰

Zaščitni odlok je bil kazenska norma do 30. avgusta 1944, ko je pričela veljati Uredba Vrhovnega štaba NOV in POJ z dne 24. maja 1944.

Organizacijska struktura VOS-a

Najprej je VOS delovala samo v Ljubljani, njen sedež je ostal v Ljubljani do poletja 1943. Še pred ustanovitvijo VOS-a je po kapitulaciji Jugoslavije partija skušala zavarovati svoje člane s tem, da je v Ljubljani uspela organizirati mrežo zaupnikov v določenih okupatorjevih uradih, tako npr. pr Visokem komisarju, na Kvesturi in še drugod, ki so jo obveščali o nameravanih aretacijah, o policijskih ukrepih, tiralicah itd. Po ustanovitvi je to mrežo prevzel VOS.

Delo VOS-a je bilo razdeljeno na tri področja: množična (splošna) obveščevalna služba, specialna obveščevalna služba in varnostna služba. Množično obveščevalno službo, ki je nastajala od konca septembra 1941 je naprej organiziral okrožni obveščevalec pod neposrednim vodstvom Kolegija VOS. Naloga množične obveščevalne službe je bilo opazovanje tako okupatorja kot tudi protikomunističnega tabora. Zbirala je podatke o okupatorjevih civilnih in vojaških službah, o razmerah v zaporih, o oboroženih skupinah protikomunističnega tabora in njihovih obveščevalnih

²⁹ Tudi v partizanskih enotah najprej ni bilo sodišč, sodbe so izrekala poveljstva partizanskih čet – in to precej samovoljno, pogosto pa so sodili pred zbrano partizansko enoto. Vojaška sodišča so nastala šele malo pred italijansko kapitulacijo. O rednih sodiščih pa lahko govorimo šele po ustanovitvi oddelka za sodstvo pri SNOS avgusta 1944. Več o revolucionarnem sodstvu: Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 407–446.

³⁰ Več o tem: Prav tam, str. 143–151.

službah, o propagandnem aparatu, o političnih akcijah, pa tudi podatke o razporejenju ljudi. Specialna obveščevalna služba je vrivala določene preverjene ljudi na primerna mesta v okupatorjevi upravi, policiji, vojski in drugih ustanovah ter organizacijah, pa tudi v vrstah protirevolucionarne strani. Podatke o tem, kdo je bil za to nalogo primeren, pa je prispevala množična obveščevalna služba, ki je temeljila na terenskih odborih. Teh je bilo že leta 1941 v Ljubljani kar 300, jeseni pa že 400. Opirala pa se je na ženske organizacije, mladinsko organizacijo in Narodno zaščito.

Spomladi 1942 je specialna obveščevalna služba ustanovila različne sektorje. Dva sta bila namenjena delu proti okupatorjem: italijanski sektor, ki je obdeloval Visoki komisariat, kvesturo, armadno poveljstvo, OVRO, poveljstvo karabinjerjev, špijonažo in propagando v italijanski vojski in sektor za boj proti gestapu, mišljena pa je bila s tem celotna nemška obveščevalna služba. Kar trije sektorji pa so obdelovali nasprotnike v slovenskih vrstah. »Sektor za boj proti sredini«, je obravnaval tudi skupine, ki so bile nekaj časa celo vključene v OF, kot npr. Nagodetova skupina Stara pravda. Poleg tega pa je obravnavala različne liberalne organizacije kot Samostojno demokratsko stranko, Jugoslovansko nacionalno stranko, pa tudi Narodno legijo. Ob kapitulaciji Italije je ta sektor potem zasegel celoten arhiv te legije. »Sektor za boj proti beli gardi« je kontroliral delovanje SLS, Stražo, Slovensko narodno gibanje, Slovensko legijo, pozneje Slovensko domobranstvo, Slovenski narodni varnostni zbor na Primorskem, Gorenjsko domobranstvo, Tajno obveščevalno službo (TOS) itd. »Sektor za boj proti plavi gardi« je obdeloval Jugoslovansko vojsko v domovini (četnike), vodilne kroge bivše JNS, Sokolsko legijo, Slovensko informativno službo (SIS) in njeno naslednico Državno obveščevalno službo (DOS) itd. »*Sledilna služba*«, ki je bila povezana z vsemi sektorji, je zasledovala vidne predstavnike protikomunističnega tabora, opazovala in zasledovala pa je tudi lastne ljudi, delno seveda, ker je ščitila vidne komuniste in predstavnike OF pred zasledovalci.

Izvršilni organ VOS-a pa je bila tretja služba, namreč varnostna služba. Varnostna služba je izvajala likvidacije in sabotažne akcije, pa tudi hišne preiskave pri vidnih nasprotnikih komunistov, odnašala je njihove arhive, uničevala tiskarne, skladišča literature in arhive, plenila denar, orožje in drugo. Enote oz. grupe varnostne službe so bile vojaško organizirane, štejele so tri do pet varnostnikov, ki so bili iz vrst najbolj predanih in pogumnih aktivistov. Varnostniki so

bili oboroženi s pištolami in bombami. Glavno skrivališče orožja so imeli zelo blizu kvesture, pripadniki VOS-a so ga imenovali »založba«. Skladišča okupator ni nikoli odkril. Komandant varnostnikov je bil najprej Franc Ravbar-Vitez, nato od decembra 1941 dr. Marjan Dermastja-Urban do aprila 1942, ko je to postal Edo Brajnik Štefan. Eden najožjih sodelavcev je bil Franc Stadler-Pepe, pa Zvonimir Runko-Pavle, Štefan Babnik, Majda Peruzzi-Urška in Milan Pogačnik-Tomaž. Leta 1942 je bilo v Ljubljani okoli 40 varnostnikov, ki so delovali po natančno določenem načrtu.³¹

Akcije in likvidacije VOS-a

Prve varnostne enote VOS-a so bile ustanovljene že konec avgusta in v začetku septembra 1941, vendar je trajalo nekako do srede septembra, da so bile enote organizirane. *Slovenski poročevalec* je že poleti 1941 poročal o sabotažah, krajah orožja in likvidacijah, vendar ta dejanja niso šla na račun VOS-a preprosto zato, ker ga še ni bilo. Izvrševali so jih posamezni člani OF, mladi nacionalisti in člani komunistične mladinske organizacije SKOJ, različne partizanske enote in to neposredno ali posredno pod vodstvom partijcev. Tako so julija 1941 npr. v Janševi ulici v Šiški v Ljubljani atentatorji vrgli bombo v stanovanje domnevnega »agenta gestapa« Joška Pehanija, vendar ga niso uspeli ubiti, in 8. avgusta so prav tako v Šiški ustrelili »denuncianta« Marjana Jagodiča. Tudi po ustanovitvi VOS-a so bili taki napadi, ki jih ni izvedla VOS, si jih je pa, kot tudi tiste pred ustanovitvijo, prisvojila. Tako je bilo do začetka septembra v Ljubljani ubitih najmanj šest ljudi, dva sta bila ranjena.³² Do konca leta 1941 so pripadniki Varnostnoobveščevalne službe ubili v Ljubljani 120 domačih ljudi.³³ Nekaj atentatov je spodletelo, med drugim tudi atentat na generala Leona Rupnika 25. septembra.³⁴ Včasih so tisti, ki jih je

³¹ ARS, SI AS 1483, Zgodovina VOS-a, 302-20/ZA; Mrvič, Zbornik fotografskih dokumentov, 1984, str. 9–61; Žajdela, Kadrovski temelji za VOS, Jutro, 30. 4. 1991.

³² ARS, SI AS 1483, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS-a v Ljubljani 1941–1943.

³³ Mlakar, Krogi nasilja med Slovenciv vojnih letih 1941–1945, v: Golob: Žrtve vojne in revolucije, 2005, str. 23. 4. 10. 1941 je bil ustreljen na ul. Sv. Marka za Bežigradom Alojz Notar, 4. 12. 1941 na Vodnikovih cesti ing. Fanouš Emmer, 11. 12. socialdemokrat Vinko Urankar, v Gasilski ulici sta bila ustreljena 17. 12. Marija Šlegelj in 18. 12. Ivan Šlegelj. Likvidacije so se nadaljevale v letu 1942: 5.1. Janko Polak, 18. 1. v Trnovem Jože Špicar in Svoje Roner, ki naj bi izsiljevala denar za OF, 3.1. frizer Franc Rožič in Franc Brus, 24. 1. 1942 je bil ustreljen Ivan Novak, 28. 1. 1942 Lenič – in tako naprej. Za druga leta so sicer znane žrtve, ki jih je povzročila partizanska stran, manjka pa še raziskava, koliko teh žrtev gre na račun VOS-a.

³⁴ Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 93. Po seznamu akcij VOS-a naj bi kar dvakrat brez uspeha poskusili likvidirati Rupnika, vendar datum drugega poskusa ni jasen. Poleg tega pa naj bil bil tudi

VOS obsodil, dobili svarilno pismo, tako npr. Leon Rupnik, Lovro Hacin in škof Gregorij Rožman, v večini primerov pa je VOS udaril popolnoma nepričakovano. Kot je razvidno iz seznama likvidacij VOS-a v Ljubljani, je VOS v glavnem likvidiral Slovence, likvidacije okupatorjev so bile redke. Tako je npr. 15. februarja 1942 bil ustreljen italijanski karabinjer pred vladno palačo, 10. junija 1942 pa je bila na Gosposvetski ulici v Ljubljani z ročno bombo ubita tajnica ženske fašistične organizacije Ariella Rea, nekaj dni prej pa fašist Zito. Kardelj se z likvidacijo fašistke sploh ni strinjal, akcijo je ocenil kot »ponesrečeno«. *»Treba je videti, koga boš likvidiral. Ni dobro, da je bila ubita ženska. Treba računati z malomešč. mentaliteto in z Italijani, ki so tu posebno občutljivi.«*³⁵ Zanimivo je, da Kardelja niso motile likvidacije Slovenk (17. 3. 1942 in 5. 4. 1942). Namen likvidacij vsekakor ni bil samo odstraniti nasprotnike revolucije, ki so jih potem še očrnili s pridevki kot »gestapovski agent«, »italijanski denunciant«, »gestapovski izdajalec« in podobno, temveč tudi ustrahovanje ljudi.

Naj navedemo nekaj likvidacij vidnih ljudi, ki so najbolj negativno odmevali v javnosti. VOS te dosledno v svojih dokumentih označuje kot »justifikacije«,³⁶ kar bi naj sugeriralo, da so bili obsojeni na sodiščih.

- 4. 12. 1941 je na Vodnikovih cesti za staro cerkvijo v Šiški Edo Brajnik ustrelil protikomunista, liberalca ing. Fanouša Emmerja, ki je bil povezan s skupino katoliških študentov okoli kaplana Franca Glavača. Začeli so ustanavljati »Slovensko narodno gibanje«, ki naj bi bila prva Mihailovičeva skupina v Sloveniji. V komunikeju v Slovenskem poročevalcu, ki je podpisam z »Informacijski odbor OF«, je bilo zapisano, da je bil »agent in provokator gestapa« in da je skupaj z Glavačem pripravljaj umor uglednega katoličana (ime sicer ni navedeno, bil pa naj bi Aleš Stanovnik), ki se ni strinjal z »belo gardo«. Podkupljeni morilec pa naj bi se premislil. Poleg tega pa naj bi načrtoval umor duhovnika in univerzitetnega profesorja dr. Lamberta Ehrlicha, duhovnega vodje akademskega kluba Straža. To pa zato, da bi stvar naprtili OF. Emmer naj bi dal pobudo tudi za umor dveh članov Straže, Franca Casarja in dr. Cirila Žebota, pa treh aktivistov OF.³⁷

poskus likcidacije dr. Lovra Hacina, načelnika policije. Datum ni znan. ARS, SI AS 1483, 302-9/ZA, Pregled akcij VOS-a v Ljubljani 1941–1943.

³⁵ ARS, SI AS 1483, Kardeljevo pismo Zdenki Kidrič, 12. 6. 1942.

³⁶ Ta napačna oznaka se trdovratno drži v zgodovinopisju do danes.

³⁷ Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 381; Slovenski poročevalec, 9. 12. 1941.

- 11. 12. 1941 je bil umorjen vidni socialdemokrat Vinko Urankar, predstavnik metalurškega sindikata, ki ga je *Slovenski poročevalec* označil kot »izdajalca delavskega razreda in naroda«. ³⁸
- 20. 2. 1942 so na cesti štirje agenti iz bifeja na Tauferjevi cesti ustrelili predsednika združenja industrialcev Avgusta Praprotnika, ki je predlagal mestno policijo za varstvo prebivalcev. Italijani so mu za varstvo dodelili policista, ki je bil agent OF. ³⁹
- 16. 3. 1942 je VOS med belgijsko vojašnico in Šmartinsko cesto ustrelil študenta Franca Župca in 18. 3. 1942 na Streliški cesti predsednika katoliških akademikov Jaroslava Kiklja, člana odbora Ljubljanske univerzitetne organizacije (LUO), v katero je stopil po nasvetu rektorja ljubljanske univerze prof.dr. Milka Kosa, ker so Italijani grozili, da bodo zaprli univerzo.
- 26. 5. 1942 sta likvidatorja VOS-a Franc Stadler-Pepe ⁴⁰ in Kamilo Kratochwill-Mille na ploščadi pred Ljudsko kuhinjo ustrelila duhovnika in univerzitetnega profesorja dr. Lamberta Ehrlicha ter slučajnega Ehrlichovega spremljevalca študenta Viktorja Rojica, ki sta ga vosovca zamenjala z Cirilom Žebotom. Ohranjeno je natančno poročilo izvedene akcije, ki ga je napisal Kratochwill. ⁴¹ Še isti dan je *Slovenski poročevalec* izdal posebno šapirografirano izdajo s sporočilom, da je VOS likvidirala Prof. Ehrlicha in Žebota, nekaj ur potem so brez komentarja zmoto popravili in dan pozneje v novem komunikeju očrnili Rojica, ki je bil nepopisan list, kot sodelavca Ehrlicha pri vseh v komunikeju navedenih zločinih. Zločini, ki je komunike naprtil Ehrlichu, pa so bili, da je kot duhovni vodja stražarjev le-te pripeljal na »pot denuncianstva in najbolj tesnega policijskega sodelovanja z okupatorskimi oblastmi«, da je bilo največ strupenih izlivov proti narodnoosvobodilnem gibanju iz njegovega peresa, da je bil v najtesnejših stikih z ljubljansko kvesturo in karabinjeri, da je sredi aprila policija v Jegličevem domu na njegovo pobudo aretirala veliko število akademikov, ki niso bili stražarji in da je zaradi sodelovanja z okupatorjem kriv za streljanje talcev, ki so jih predali okupatorju stražarji. ⁴²

³⁸ Slovenski poročevalec, 15. 12. 1941; Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 383.

³⁹ Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 383.

⁴⁰ Stadler je po razpustu VOS-a februarja 1944 postal namestnik Bojana Polaka-Stjenke, poveljnika Vojske državne varnosti (VDV), bil pa še novembra premeščen na OZNO za Slovenijo, 1952 je bil proglašen za narodnega heroja.

⁴¹ ARS, SI AS 1483, Akcije VOS-a, justifikacije, 302.10/ZA.

⁴² Griesser-Pečar, Umor prof. Lamberta Ehrlicha, Ehrlichov simpozij v Rimu, 2002, str. 309–319.

- 26. 5. 1942 so streljali na Iva Peršuha, visokega uradnika Vzajemne zavarovalnice ter poveljnika Slovenske legije. Umrl je dva dni pozneje.

- 25. 8. 1942 so ustrelili Peršuhovega naslednika pri Slovenski legiji, uradnika na banovini in upravitelja Rokodelskega doma.

- 8. 10. 1942 so na Medvedovi ulici hudo ranili uradnika ljubljanske policije Kazimirja Kukoviča, sodelavca v obveščevalnega urada pri Novakovem štabu. Umrl je čez tri dni. Pri tem dejanju je pomagal pomočnik upravnika policije Vladimir Kanté, član VOS-a.

- 13. 10. 1942 je bivšega bana dr. Marka Natlačena v njegovem lastnem stanovanju v Ciril-Metodovi ulici 18 na Poljanah v Ljubljani ustrelil Franc Stadler-Pepe, preoblečen v duhovnika. Prinesel je ponarejeno pismo dekana Ivana Tomažiča iz Trebnjega. Stadlerju je uspelo pobegniti, čeprav ga je skušal ustaviti Natlačenov sin Marko. Pred likvidacijo so Natlačena natančno opazovali tudi iz stanovanja Lidije Dermastje, ki je bila iz družine, ki se je dobro poznala z družino Natlačen. Komuniké, ki je bil potem objavljen pod naslovom »*Justifikacija voditelja 'bele garde'*«, je zelo izčrpno utemeljeval atentat, bil da je član Consulte, da je imel posebno intenzivne kontakte z Italijani, pa tudi z nemškim konzulom v maju in juniju 1942, da je »*vodja protinarodne reakcije*« v Sloveniji« in »*vrhovni porganizator vseh zločinskih podvzemov proti obstoju slovenskega naroda*«. ⁴³

Umor bana Natlačena je sprožilo veliko ogorčenje ljudi, predvsem, ker so ga Italijani zelo kruto kaznovali. Čeprav je Natlačenova žena prosila, naj ne streljajo talcev, so jih ustrelili 24. Prvič pa je bilo med talci tudi nekaj aktivnih komunistov. Verjetno je to dejstvo, pa tudi odpor prebivalstva vplivalo na to, da je VOS prenehal z likvidacijami v Ljubljani.

Natlačena so hoteli likvidirati že februarja ali marca 1942, vendar je VOS to namero opustil, ker je imela Zdenka Kidrič težave z utemeljevanjem usmrtnice. Tako je pisala 7. septembra 1942, torej dober mesec pred izvršitvijo, da likvidacija Natlačena »*niti malo ne pride v poštev, ker niti na kakem mestu, niti ne moremo kako otipljivejšje dokazati njegovo sodelovanje z It., čeprav nam je njegova vloga prav dobro znana. Pri njem moramo upoštevati tudi zunanje politične razloge... Svoje čase, ko je to že enkrat*

⁴³ Slovenski poročevalec, 24. 10. 1942; Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 387–389.

bilo aktualno (februarja, marca), so bile z našimi Kristusi – [krščanskimi socialisti] velike borbe zaradi tega.«⁴⁴

Iz vsega tega je razvidno, da so komnisti likvidirali iz oportunističnih razlogov, likvidirali so tiste, ki so bili napoti revoluciji, ker so bili ugledni in so uživali zaupanje. Mnogo govori za to, da je bilo CK pravzaprav pogosto čisto vseeno, koga so ubili, da so le lahko izkazovali svojo moč. To se da dokumentirati predvsem iz korespondence med Edvardom Kardeljem in Zdenko Kidrič:

- Ko se je Kardelj zdelo potrebno, da se napade četnike, je to naročil Zdenki Kidrič: *»Problem mihajlovičevcev postaja zdaj v zvezi z ang. Porazi – aktualen. Mislim, da bi bilo zdaj dobro udariti po njih. Toda važno je tole: ko boste to napravili, morate imeti v rokah podatke (kakršnekoli!!!) o njihovem sodelovanju z okupatorji. To zaradi Angležev in zunanje polit. momentov sploh! Angležem je treba dokazati, da ne pobijamo zato, ker so njihovi, ampak zato, ker so okupatorski.*«⁴⁵ Predlagal je nekaj imen tistih, ki so se mu zdeli primerni.

- Avgusta 1942 je Kardelj sicer svaril Zdenko Kidrič, da morajo biti *»previdni, kadar gre za likvidacijo ljudi, ki niso neposredno izdajalci osvobodilne stvari slovenskega naroda ... Na drugi strani pa bi v tej situaciji bilo izredno koristno, če bi padel eden ali drugi od vodij belogardistične vojaške (ne civilne) organizacije ...*«⁴⁶

- In potem spet: *»Likvidirajte, kjerkoli in kakorkoli morete vse tiste, za katere lahko pred javnostjo pokažete, da so izzivači državljanske vojne v korist Italijanov ... Treba je dokazati, da bela garda izziva državljansko vojno v korist okupatorja (in to danes ni težko), in kot take likvidirati posamezne pripadnike te tolpe.*«⁴⁷

VOS je seveda opravljal še veliko drugih akcij, tako hišne preiskave in zaplembe. Tako je 11. oktobra 1941 izmaknil pred očmi Italijanov iz mestnega doma 200 vojaških oddejev ter nekaj medicinskih torbic, prav tako so jeseni 1941 zaplenili 298 vojaških pušk na podstrešju šentpeterske vojašnice, ki so bile poslone na Brdo in od tam partizanskim edinicam, januarja 1942 so zaplenili še 45 pušk marke »Mauser« z municijo ter drugim vojaškim materialom, 25. 1. januarja je bil zaplenjen tiskarski stroj v tiskarni

⁴⁴ ARS, SI AS 1483.

⁴⁵ ARS, SI AS 1483, VOS II-1, 25, Kardeljevo pismo, 29. 7. 1942.

⁴⁶ Prav tam, 2. 8. 1942.

⁴⁷ Prav tam, 32.

DEU v Wolfovi ulici, s ponarejenim čekom je VOS septembra 1941 v Banca d'Italia dvignil pol milijona lir, oktobra istega leta pa so s ponarejenimi papirji odnesli 402.000 lir iz finančne službe v Šiški. Vosovci so izvajali tudi števille sabotaže, tako oktobra 1941, ko so na velesejmu v paviljonu, v katerem so razstavljali Italijani, podtaknili dve bombi.⁴⁸

Izgraditev VOS-a na terenu

Ko je februarja 1942 okupator obdal Ljubljano z žico, se je VOS organizirala tudi v zunanjem ljubljanskem okrožju. Sicer se je začela graditi obveščevalna služba na Dolenjskem na t. i. »osvobojenem ozemlju« že spomladi 1942, obveščevalno mrežo so imele tudi vojaške enote, civilna in vojaška služba pa so sodelovali, vendar je bil ta čas prekratek, da bi se ta civilna služba lahko organizirala. Šele leta 1943 so se je VOS organizirala po vsej Sloveniji.

10. februarja 1943 je CK KPS izdal strogo zaupna »Navodila za izgraditev varnostno-obveščevalne službe na terenu in v vojski«, ker je domneval, da *»osvobodilni boj slovenskega naroda stopa v odločilno razdobje.«* In: *»Potrebno je do skrajnsoti mobilizirati vse razpoložljive sile našega osvobodilnega boja in jih zaktivizirati na vseh področjih.«* Zaradi tega pa je potrebno reorganizirati tudi VOS: *»Dosedanje forme naše Varnostne obveščevalne službe ne morejo več v celoti odgovarjati potrebam, ki se sedaj stavljajo pred nas ... Varnostna obveščevalna služba se mora razviti danes do take mere, da bo lahko s svojim samostojnim delovanjem na področju obveščanja in neposredne akcije podprla našo vojaško in politično borbo proti okupatorju in njihovim belogardistično-mihajlovičevskim pomočnikom.«* To pa pomeni, da ni samo *»defenzivna organizacija za obveščanje in razbijanje sovražnikove špijonaže,«* ampak da *»kot celota predstavlja akcijsko orožje osvobodilnega boja za razbijanje sovražnika na njegovih lastnih pozicijah, s posebnimi metodami.«* Napovedali so *»prehod od obrambe pred sovražnikom k napadom na njegove postojanke«* in *»samoiniciativna iskanja neprimernejših metod za doseg teih svojih ciljev.«*⁴⁹

⁴⁸ ARS, SI AS 1483, Akcije VOS-a, 302-9/ZA.

⁴⁹ ARS, SI AS 1483I, VOS-II-1, Navodila za izgraditev Varnostno-obveščevalne službe na terenu in v vojski, 10. 2. 1943.

Centralna komisija se je poleti iz Ljubljane preselila na t. i. »osvobojeno ozemlje«, da je lahko boljše koordinirala organizacijo. Centralna komisija VOS-a je na terenu vodila in kontrolirala dva osnovna sektorja, in sicer sektor Varnostno-obveščevalne službe na terenu in Obveščevalni sektor Narodno-osvobodilne vojske in partizanskih odredov. Medtem ko je Centralna komisija VOS-a vodila sektor VOS-a na terenu neposredno, je Obveščevalni sektor Slovenske narodnoosvobodilne vojske (NOV) in partizanskih odredov (PO) vodil glavni obveščevalni center pri Glavnem poveljstvu SNOV in PO, ki pa je bil odgovoren CK VOS. Celotna organizacija VOS pa je bila pod neposredno kontrolo partije oz. CK KPS. Na terenu so organizirali pokrajinske komisije, ki so bile neposredno odgovorne Centralni komisiji, pa tudi pod kontrolo pokrajinskih poverjeništev in komitetov partije. Pokrajinskim komisijam podrejene okrožne komisije so bile pod kontrolo tudi okrožnih komitetov partije in rajonska oz. krajevna poverjeništa VOS-a, so bila podrejena okrožnim komisijam VOS-a in so bile pod kontrolo krajevnih partij. V svojem terenskem delu je imela Centralna komisija dva sektorja: obveščevalnega in varnostnega. Pri izgradnji teh so jim pomagali člani CK KPS in okrožni komiteji KPS.⁵⁰

Na Notranjskem se je VOS organizirala nekako od marca do junija 1942, na Dolenjskem do avgusta 1943. Na Gorenjskem se je VOS začela organizirati konec leta 1942. Najprej je bil začetek leta 1943 organiziran VOS za Jeseniško okrožje, potem tudi še v prvi polovici leta v Škofjeloškem okrožju in po imenovanju načelnika Pokrajinske komisije junija 1943 je bila do septembra Gorenjska organizirana v štirih okrožjih. Na Primorsko je Kardelj konec novembra poslal navodila za organizacijo obveščevalne službe, načelnik Pokrajinske komisije za Primorsko pa je bil imenovan aprila 1943, organizacija Pokrajinske komisije pa se je zavlekla do konca septembra 1943. Najtežje je bilo organizirati VOS na Štajerskem in Koroškem. Na Štajerskem je bil VOS ustanovljen avgusta 1943, na slovenskem Koroškem pa je bil načelnik Pokrajinske komisije imenovan novembra 1943. Ustanovljene so bile štiri okrožne komisije, pri tem je bila posebno delavna OK

⁵⁰ ARS, SI AS 1483, VOS-II-1, Navodila za izgraditev Varnostno-obveščevalne službe na terenu in v vojski. 10. 2. 1943; Navodila za izgraditev VOS-a na terenu, 17. 2. 1943. Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 407–446.

VOS za Celovško okrožje.⁵¹

Posebno samopašno se je obnašala VOS na deželi, predvsem na tako imenovanih osvobojenih ozemljih. Tudi še takrat, ko so bila že ustanovljena brigadna in področna sodišča, ki naj bi sodila, VOS pa naj bi sodbe izvajala, vendar se za to ni nihče preveč brigal. Kot primer naj služi usmrtitev 15 narodnozavednih Slovencev na Lajšah na Primorskem 3. februarja 1944. Šlo je za to, da so Nemci 27. januarja 1944 napadli partijsko šolo in ubili 47 tečajnikov. Nekdo jih je izdal. In Pokrajinska komisija VOS za Primorsko krivcev ni dolgo iskala, brez kakršnihkoli dokazov je za izdajalce določila narodnozavedne Slovence, ki so ji bili trn v peti, ker so leta 1943 sodelovali z majorjem Nevillom Darewskim, zastopnikom britanske misije pri XI. korpusu. Obveščevalna služba korpusa je sicer naredila preiskavo, ni pa našla dokazov za njihovo krivdo, nasprotno, razbremenila jih je. Kljub temu so bili likvidirani.⁵²

Seveda za sodišča dokazi za revolucionarno sodstvo niso bili pomembni, saj je bilo že v naprej znano, kako se bodo sodbe končale. Tak primer je Kočevski proces, kjer so uprizorili prvi javni montirani proces, ki je služil kot vzgled povojnim procesom. V zaporih v Kočevju in Ribnici so zbrali več sto zapornikov, ki so jih zasegli v Grčaricah in na Turjaku, pa tudi v bližnjih vaseh, npr. v Begunjah, Cerknici in Stični. Iz vrst teh so skrbno izbrali 21 pripornikov, primernih za Kočevski proces, v zakulisju pa so predali več sto ljudi, ki jih je VOS likvidirala in ki naj bi bili sojeni v Ribnici. Po poročilu predsednika sodišča v Ribnici, izdanem 8. oktobra 1943, so bila zališanja zgolj informativna, ker je imelo sodišče »le za par primerov zadostne podatke od VOS-a.« Bili so tudi nekateri, proti katerim ni bila izdana obtožnica, predani VOS-u, ker je ta izpustitvam nasprotoval. To je pomenilo, da je VOS lahko naredil z njimi, kar je hotel.⁵³

VOS je bila ukinjena na zasedanju SNOS-a 19. in 20. februarja 1944. Naslednica VOS-a je postala OZNA, ki je bila podrejena odseku za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS-a, po vojni pa notranjemu ministrstvu.

⁵¹ ARS, SI AS 1483. 302-20/ZA, Zgodovina VOS-a, Inv. 612.

⁵² Več o tem: Mlakar, Tragedija v Cerknem pozimi 1944, 2000.

⁵³ Več o tem: Griesser-Pecar, Razdvojeni narod, str. 434–446 in ista: Cerkev na zatožni klopi, Ljubljana: Družina, 2005, str. 39–52.

Vojaška VOS

Od vsega začetka je bila VOS razdeljena na civilno in vojaško obveščevalno službo. Vojaško VOS je vodil član Kolegija VOS oz. član Centralne komisije. Obe veji VOS-a pa sta se posluževali iste terenske mreže. Vojaške podatke se je pošiljalo Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet. Tako je vojaški obveščevalni selkor imel na cestah, ki so vodile iz Ljubljane, pa tudi okrog vojaških postojank, opazovalne točke. Konec novembra 1942 je bil sicer izdan Ukaz Vrhovnega štaba, ki je predvideval organiziranje obveščevalnih služb pri glavnih štabih, vendar je v Sloveniji še naprej vodil celotno obveščevalno službo, civilno in vojaško, Kolegij VOS oz. Centralna komisija VOS. V vojski sta delovala dva sektorja VOS-a, obveščevalni in sektor kontrašpijonaže. Pri štabih operacijskih con so ustanavljali »Obveščevalne centre operativnih con« (OCOZ), ki so bili odgovorni glavnemu obveščevalnemu centru Slovenske narodnoosvobodilne vojske partizanskih odredov (SNOV in PO) ter štabu operacijske cone, povezani pa so bili z ustreznimi »Pokrajinskimi komisijami VOS-a«. V brigadah in odredih so bili ustanovljeni »Brigadni obveščevalni centri in »Odredni obveščevalni centri«, ki so bili prav tako odgovorni OCOZ, pa tudi »Okrožni komisiji VOS«. Pri bataljonskih štabih in brigadnih poveljstvih pa so uvedli tudi funkcijo obveščevalca.⁵⁴

Centralna komisija je ustanovila tudi obveščevalne centre za delo v Italiji 1943 in 1944 za delo v Avstriji in na Madžarskem, iz teh dežel so dobivali predvsem podatke vojaške narave.

Viri

ARS, SI AS 1483
Slovenski poročevalci

Literatura

Damjanović Pero, Bosić Milovan, Lazarević Dragica (ur.), Peta zemaljska konferencija KPJ, Izvori za istoriju SKJ, knjiga 10, Komunist: Beograd, 1980, str. 204.
Deželak-Barič Vida, Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev, Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, str. 144–146.
Deželak-Barič Vida, Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora leta 1941, Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1992, str. 94.
Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1962.

⁵⁴ Prav tam.

- Dornik Šubelj Ljuba, Podatki o dr. Vitu Kraigherju so bili državna skrivnost, *Arhivi*, št. 1, str. 77–85.
- Gallately Robert, *Lenin, Stalin und Hitler*, Gustav Lübbe Verlag, Bergisch Gladbach 2009, str. 489.
- Godeša Bojan, Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije, Ljubljana: Mladinska knjiga, Ljubljana, 2011.
- Griesser-Pečar Tamara, Cerkev na zatožni klopi, *Družina*, Ljubljana, 2005.
- Griesser-Pečar Tamara, Generalni register pojavov in žrtev totalitarizma, *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2009, str. 33–45.
- Griesser-Pečar Tamara, Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2004.
- Griesser-Pečar Tamara, Umor prof. Lamberta Ehrlicha, *Ehrlichov simpozij v Rimu*, Mohorjeva, Celje, 2002, str. 309–319.
- Mrak Boris, Krogi nasilja med Slovenciv vojnih letih 1941–1945, *Žrtve vojne in revolucije*, Državni svet, Ljubljana, 2005.
- Mrak Boris, Tragedija v Cerknem pozimi 1944, Mohorjeva, Gorica 2000.
- Mrvič Irena (ur.), Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije 1941–1944, Odbor republiške skupnosti borcev VOS OF Slovenije, Ljubljana, 1984.
- Stanonik Tončka, Brenk Lan ur., Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon, A-L, ur., Mladinska knjiga, Ljubljana, 2008.
- Wolton Thierry, Rot-Braun. Der Pakt gegen die Demokratie von 1939 bis heute, Hainer Kober, Hoffmann und Campe, Hamburg, 2000, str. 358–361.
- Žajdela, Ivo, Kadrovske temelje za VOS, *Jutro*, št. 5, 30. 4. 1991.